

Grzegorz Pawlikowski

Ukraińska mniejszość narodowa w powojennej Polsce w programach partii i organizacji konspiracyjnych (1939–1945)

Polityka i Społeczeństwo nr 7, 175-182

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grzegorz Pawlikowski

**UKRAIŃSKA MNIEJSZOŚĆ NARODOWA
W POWOJENNEJ POLSCE
W PROGRAMACH PARTII I ORGANIZACJI
KONSPIRACYJNYCH (1939–1945)**

Ukraińcy stanowili największą mniejszość narodową (ok. 14–16%) II Rzeczypospolitej (Żarnowski 1973: 374) i jedno z największych wyzwań jej polityki narodowościowej (Chojnowski 1979: 1 i n.). Problematyka tej mniejszości narodowej, jak również wizja polskiej granicy wschodniej znalazła się w rozważaniach programowych partii i organizacji politycznych działających w okresie II wojny światowej. Największy wpływ na jej kształt miał dotychczasowy dorobek programowy, polityka narodowościowa okupantów i bieżące relacje polsko-ukraińskie. Partie i organizacje konspiracyjne kwestię ukraińską często rozpatrywały jedynie w kontekście ogólnego stosunku do mniejszości narodowych, ewentualnie mniejszości słowiańskich.

W polskiej myśli politycznej tego okresu należy wyróżnić trzy zasadnicze stanowiska. Pierwsze z nich zmierzało do zapewnienia Ukraińcom pełnego równouprawnienia w ramach restytuowanej państwowości polskiej; drugie – do nadania im autonomii, trzecie – do przekształcenia Polski w państwo jednonarodowe.

Do reprezentantów pierwszego stanowiska należy zaliczyć zarówno partie ludowe (Stronnictwo Ludowe „Roch”, „Orka”, Chłopska Organizacja Wolności „Raclawice”, „Chłopski Bój”), socjalistyczne (Polska Partia Socjalistyczna „Wolność Równość Niepodległość”, Organizacja Socjalistyczna „Wolność”), chadeckie (Stronnictwo Pracy, Unia, Front Odrodzenia Polski, Znak), demokratyczne (Stronnictwo Polskiej Demokracji, Polskie Stronnictwo Demokratyczne), syndykalistyczne (Związek Syndykalistów Polskich) i narodowe (Ruch „Miecz i Pług”).

Stronnictwo Ludowe „Roch” krytycznie oceniało przeszłość stosunków polsko-ukraińskich, mierząc w możliwość ich poprawnego ułożenia po zakończonej wojnie. Stronnictwo, nie uznając zmian statusu granicy ryskiej, opowiadało się za zapewnieniem Ukraińcom warunków do swobodnego rozwoju narodowego, kulturalnego i gospodarczego; w zamian wymagało od nich lojalności. Na obszarze zamieszkanym w większości przez nich zakładano wprowadzenie samorządu, utworzenie ukraińskich szkół powszechnych, średnich i wyższych. Podkreślano więc wynikającą ze zbliżonej struktury społecznej narodu polskiego i ukraińskiego. Podstawą utrwalenia wzajemnego zaufania miały stać się wspólne instytucje gospodarcze i kulturalne, służące idei i kooperacji odrodzonej Słowiańszczyzny (*Stanowisko...* 20 IV 1943: 5–6). Założenia te zostały potwierdzone w deklaracji ideowo-programowej ruchu ludowego z 1943 r. (Mańkowski, Nowak 1966: 245–258).

Inne partie ruchu ludowego, jak Chłopska Organizacja Wolności „Raclawice”, „Orka” i „Chłopski Bój”, w kwestii ukraińskiej nie różniły się od SL „Roch”. Podkreślały wagę uświadczenia narodowego chłopów jako szerokiego trzonu społeczeństwa oraz konieczność ścisłego powiązania chłopca z państwem (*Nasz...* 1 II 1944: 5; *O jaką...* 15 IV 1944: 2; *Apel...* III 1943: 15–16; *Ideologiczne...* IX 1943: 3–8; *Przyszła...* 15 VIII 1941: 1–3).

Stosunek Polskiej Partii Socjalistycznej „Wolność Równość Niepodległość” do kwestii ukraińskiej należy rozpatrywać przez pryzmat „Programu Polski Ludowej”, w którym problem mniejszości narodowych poruszano w kontekście budowy społeczeństwa obywatelskiego na zasadzie równouprawnienia. Jego fundamentami miały stać się wybory do organów przedstawicielskich, szeroko rozbudowane formy samorządności oraz swoboda w wyrażaniu nieskrępowanej opinii o władzy. Z uprawnień tych mieli korzystać wszyscy lojalni obywatele państwa bez względu na wyznanie i narodowość. W stosunku do obywateli, którzy zdradzili Rzeczpospolitą przez kolaborację, przewidywano odpowiedzialność karną (Przybysz 1987: 13–23).

Inne rozproszone organizacje socjalistyczne na ogół nie określały swojego programu narodowościowego, dla nich ważniejsze były rozwiązania klasowe i bieżąca walka o niepodległość. Jedynie wileńska Organizacja Socjalistyczna „Wolność” stwierdzała, że wszystkie narodowości muszą mieć zagwarantowane równouprawnienie, przynależności narodowej nie uznawano za podstawę do prześladowań politycz-

nych. Kwestia mniejszości narodowych miała zostać podporządkowana polskiej terenowo-narodowej, socjalistyczno-ludowej racji stanu i w myśl jej potrzeb rozwiązana (Przybysz 1992: 313–317).

Poglądy te były zbliżone do programów narodowościowych większości stronnictw demokratycznych i syndykalistycznych, które dostrzegały potrzebę zapewnienia mniejszościom narodowym pełni praw obywatelskich i politycznych, a także swobodę rozwoju kulturalnego i gospodarczego oraz wolność wyznania (Przybysz 2001: 215–216).

W latach 1943–1944 doszło do konsolidacji organizacyjnej nurtu chadeckiego w obrębie Stronnictwa Pracy. Jego program z 1944 r. problem mniejszości narodowych podnosił w kontekście wizji odrodzonej Polski jako państwa narodowo-katolickiego o własnej specyficznej jedności duchowej. Polska, aby być silna i potężna, miała posiadać odpowiednie terytorium, stanowiące zwarty blok pod względem geograficznym, strategicznym i gospodarczym, zawierający wewnątrz terytoria należące do cywilizacji polskiej. Państwo polskie uznawano za własność jedynie narodu polskiego, odgrywającego w nim rolę gospodarza, który zgodnie z polską tradycją historyczną przyznawał prawa mniejszościom narodowym. Miały one zostać przyznane jedynie pod warunkiem wierności Rzeczypospolitej. W polityce wewnętrznej dążono do upowszechniania kultury polskiej na zasadzie szerokiego samorządu kulturalno-wychowawczego, którego głównym zadaniem miało być pogłębianie idei narodowej. Przedstawione postulaty nawiązywały do rozwiązań międzywojennej polskiej chadecji opartych na idei solidaryzmu społecznego i narodowego. Powojenne relacje międzynarodowe Polski, ZSRR i narodów słowiańskich miały odbywać się na warunkach współpracy i braku ingerencji w sprawy państw sąsiednich (Przybysz 1992: 361–383).

Na przełomie lat 1942/1943 w Stronnictwie Pracy doszło do rozłamu i powołania Stronnictwa Zrywu Niepodległościowego (Andrusiewicz 1988: 154–155). Rozłam nie zmienił poglądów działaczy Zrywu na kwestię ukraińską. Uważali oni, że po zakończonej wojnie Ukraińcy powinni mieć zapewnioną możliwość rozwoju własnej kultury i prowadzenia życia narodowego w Polsce. Rezygnację z obszarów zamieszkałych przez Ukraińców uważano za sprzeniewierzenie się ideałom naczelnym, podkopanie moralnych i materialnych możliwości realizacji bloku państw środkowej Europy. Polakom powierzano szczególną odpowiedzialność za losy własnego i ukraińskiego narodu (Przybysz 1987: 118–123; *Idea...* 18 III 1943: 3; *Sprawy...* 10 V 1943: 7–8; *Rzność Lachów...* 25 IX 1943: 3–5).

Za równouprawnieniem Ukraińców w Polsce opowiadały się także najważniejsze organizacje sanacyjne (Obóz Polski Walczącej i Konwent Organizacji Niepodległościowych). Pierwsza z nich nawiązywała do tradycji Obozu Zjednoczenia Narodowego, druga do Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Stosunek tych ugrupowań do problemu mniejszości narodowych opierał się na odwoływaniu się do tradycji wielonarodowościowego charakteru II Rzeczypospolitej. Podkreślano konieczność przestrzegania zasad wyższości idei państwa nad czynnikami narodowymi (Przybysz 1992: 106–111, 150–152). Należy podkreślić, że Konwent odrzucał możliwość zmiany charakteru narodowościowego państwa polskiego przez przesiedlenia ludności (Garnuszewski 1995: 78; *O czym...* 30 VI 1944: 2–3). Idee sanacji, niewielkie różnice programowe i koncepcje przyszłej polityki narodowościowej wpłynęły na ich połączenie w 1944 r. w Stronnictwo Niezawisłości Narodowej.

Ugrupowaniem opowiadającym się również za równouprawnieniem mniejszości był Ruch „Miecz i Pług”. Przynależność ugrupowania do nurtu narodowego wpływała na podkreślanie służby tylko sprawie narodu polskiego (*Z cyklu...* XII 1942: 5–8), jednak przedstawicielom innych narodowości gwarantowano korzystanie z tych samych praw co Polacy (Przybysz 1992: 307).

Ideę równouprawnienia Ukraińców popierała Krajowa Reprezentacja Polityczna i Rada Jedności Narodowej. *Odezwa Krajowej Reprezentacji Politycznej do Narodu Ukraińskiego* z 30 lipca 1943 r. podkreślała niemożność pogodzenia utraty Kresów z polską racją stanu, tereny te powinny stać się terenem braterskiego współżycia obu narodów. Uzasadnieniem miał być wniesiony tam wkład cywilizacyjny i gospodarczy narodu polskiego (*Odezwa...* 9 VIII 1943: 1). Podobne stanowisko zajmowała powołana w jej miejsce Rada Jedności Narodowej, która w swojej deklaracji podkreślała, że Polska oprze swój stosunek do mniejszości narodowych na zasadzie równouprawnienia politycznego oraz zapewnienia im warunków pełnego rozwoju kulturalnego, gospodarczego i społecznego w ramach jedności państwowej i wspólnego dobra wszystkich obywateli (Przybysz 1992: 345).

Problem autonomii dla Ukraińców wysuwało Stronnictwo Demokratyczne i Polscy Socjaliści. Pierwsze z tych ugrupowań przedstawiało konieczność poszukiwania koncepcji, która bez istotnego uszczerbku polskich interesów uwzględniałaby dążenia Ukraińców. Przewidując zwycięstwo ZSRR w wojnie, wykluczające powstanie

państwa ukraińskiego, przedstawiano demokratyczną i tolerancyjną Polskę jako alternatywę dla sowieckiej Ukrainy. Na terenach zamieszkałych przez Ukraińców proponowano autonomię terytorialno-kantonalną (Torzecki 1993: 200; *O ugodę...* 7 II 1942: 1–2). Stronnictwo Demokratyczne podkreślało konieczność przyznania przedstawicielom mniejszości narodowych pełni praw obywatelskich i politycznych, swobody rozwoju i wolności wyznania, a także zabezpieczenia przed jakimikolwiek próbami rozpalenia szowinizmu i walk narodowościowych (Przybysz 1992: 196–202). Polscy Socjaliści zakładali natomiast ustalenie granic z uwzględnieniem zasady samostanowienia narodów. Zamieszkującym w Polsce mniejszościom narodowym gwarantowano pełnię praw obywatelskich i autonomię terytorialną względnie zawodowo-kulturalną (*Deklaracja...* 1 IX 1941: 2). O ile Polscy Socjaliści wysuwali tylko tezę o autonomii, to Stronnictwo Demokratyczne precyzowało zakres terytorialny kantonu ukraińskiego (Torzecki 1992: 378).

Trzecim postulowanym kierunkiem przyszłej polityki narodowościowej była budowa Polski jako państwa jednonarodowego. Reprezentantem tego stanowiska było m.in. Stronnictwo Narodowe, które w październiku 1943 r. opublikowało w tej sprawie swój program. Zapowiadano w nim, że zakres praw i swobód musi uwzględniać polski interes narodowy, a także być uzależniony od rzeczywistego stosunku Ukraińców do państwa i narodu polskiego. Naczelną zasadą polskiej polityki miała być praca nad rozbudową państwa, jego sił i dobrobytu, z jednakowym traktowaniem jego obywateli i bezwzględnym tępieniem wszelkich przejawów niełojalności państwowej. Proponowano jednocześnie, aby z terenów Małopolski Wschodniej przenieść część ludności ukraińskiej w głąb kraju i na jej miejsce osadzić ludność polską (Przybysz 1992: 210–211). Negatywnie oceniano postawę Ukraińców w okresie okupacji, dostrzegając w ich dążeniach antypolskie elementy (*Ukraińcy...* 26 VII 1940: 3), ale również zróżnicowanie w rozwoju świadomości w zależności od obszaru przez nich zamieszkanego (*Forsowanie...* 29 XI 1940: 6). Podobne stanowisko zajmował „Szaniec”, według którego Ukraińcy mieli zostać szybko i skutecznie spolonizowani (*Nasze cele...* 29 II 1943: 1–2).

Konfederacja Narodu postrzegała problematykę ukraińską jako element jej koncepcji Imperium Słowiańskiego. Ukraińców traktowano wyłącznie jako grupę etniczną narodu polskiego o nieukształtowanej świadomości narodowej i nie uwzględniano ich interesów przy określa-

niu polskiego stanu posiadania na wschód od Bugu. Obszar ten traktowano jako naturalny obszar ekspansji gospodarczej i kulturalnej, niezbędnej do rozszerzenia Europy na wschodzie i południu. Z racji pokładanych nadziei na przyszłą unię z Ukrainą naddnieprzańską zakładano konieczność więcej niż tolerancyjnego stosunku do polskich Ukraińców po warunkiem pełnej ich lojalności (Jan z Chociebuża 1943: 2).

Do Polski jednonarodowej zmierzały również koncepcje programowe Polskiej Partii Robotniczej (dalej cyt. PPR). Jednak o ile poprzednie ugrupowania zamierzały dokonać unarodowienia Polski, uznając granicę ryską, komuniści w jej odrzuceniu dostrzegali metodę zmiany struktury narodowościowej.

PPR domagała się realizacji samostanowienia narodów na terenach wschodnich zamieszkałych od wieków przez etniczną ukraińską większość, należących do Polski przed wrześniem 1939 r. Komuniści nie wskazywali alternatywnych rozwiązań niż przynależność do USRR, ponieważ samo jej istnienie powinno przemawiać za takim rozwiązaniem. Próby dalszego powiększania polskiego stanu posiadania porównywano do hitlerowskiego wzoru przestrzeni życiowej. Przyjęcie takich rozwiązań miało być zabezpieczeniem pokoju na wschodzie oraz wzmocnieniem polskiej pozycji na zachodzie i nad morzem. Takie rozwiązania miały pozwolić na ustalenie dobrosąsiedzkich i sojuszniczych stosunków ze wszystkimi narodami Europy. Za obrońcę praw i wolności narodowych uważano klasę robotniczą, a wolność i niepodległość narodową za warunek postępu społecznego. Realizacja przesunięć granicznych na linię Bugu i Sanu oznaczałaby pozostanie w Polsce niewielkiej części Ukraińców. Dla takich osób przewidywano równouprawnienie bez względu na narodowość i wyznanie (Góra 1958: 11–169).

Podobne stanowisko zajmowało utworzone z inicjatywy PPR Stronnictwo Ludowe „Wola Ludu”. Według niego o losie granic przyszłej Polski i obszarów zamieszkałych przez Ukraińców miało zdecydować głosowanie mieszkańców (Wojtas 1976: 138).

Należy podkreślić, że w innych ugrupowaniach również pojawiały się postulaty unarodowienia państwa. Przykładem mogą być lwowscy działacze PPS WRN, którzy proponowali przesiedlenie części ludności ze względów ekonomicznych oraz autonomię kulturalną z równoczesnym stosowaniem metod asymilacji państwowej (Torzecki 1993: 210); w prasie chadeckiej pojawiały się natomiast postulaty pozbawienia praw politycznych Ukraińców w Polsce ze względu na ich antypolską działalność podczas wojny (*Wołyń...* XI 1943: 1–2).

Różnice w podejściu do kwestii ukraińskiej zależały więc często od poglądów działaczy, nie zawsze były uzależnione od przynależności do określonego nurtu ideologicznego. Występowały mimo doświadczeń okupacji i funkcjonowania ugrupowań w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego mającego typowo polski charakter narodowy.

W polskiej myśli politycznej w latach 1939–1945 nie było wyrażonego odniesienia do najważniejszych problemów społeczności ukraińskiej w Polsce, również ocena polityki narodowościowej II Rzeczypospolitej nie należała do najważniejszych problemów, jakimi zajmowały się polskie partie konspiracyjne.

Z podziałów na tle stosunku do kwestii ukraińskiej zdawali sobie sprawę przedstawiciele Delegatury na Kraj (Torzecki 1992: 378). Realizacja programów narodowościowych w odrodzonej Polsce w największym stopniu miała zależeć od wpływów w Polskim Państwie Podziemnym i społeczeństwie oraz czasu i sposobu przejęcia władzy.

Powstanie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego i podpisanie przez niego układu 9 września 1944 r. o przesiedleniu ludności ukraińskiej z Polski oznaczało realizację pepeerowskiej koncepcji konsolidacji narodowej. Na podstawie tej umowy w latach 1944–1947 doszło do przesiedlenia z Polski ok. 480 tys. Ukraińców, bezwzględna większość pozostałych (ok. 140 tys.) została przesiedlona w 1947 r. w ramach akcji „Wisła” na tzw. Ziemie Odzyskane. Działania te popierały koncesjonowane przez PPR ugrupowania (Stronnictwo Ludowe, Polska Partia Socjalistyczna, Stronnictwo Demokratyczne), jak i przedstawiciele legalnej opozycji (Polskie Stronnictwo Ludowe i Stronnictwo Pracy). Po lipcu 1944 r. nastąpiło więc przekreślenie koncepcji polityki narodowościowej wypracowanych w okresie konspiracji. W wyniku tych działań problem ukraińskiej mniejszości narodowej stracił swoje dotychczasowe znaczenie polityczne.

Bibliografia

- Andrusiewicz A., 1988, *Stronnictwo Pracy 1937–1950*, Warszawa.
- Apel do chłopów ukraińskich*, „Orka”, III 1943, nr 3.
- Chojnowski A., 1979, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Warszawa.
- Deklaracja polityczna „Polskich Socjalistów”*, „Gwardia”, 1 IX 1941, nr 16.
- Forsowanie Ukrainy nie chwyta*, „Walka”, 29 XI 1940, nr 34.
- Garnuszewski H., 1995, *Problem mniejszości narodowych w programach organizacji i partii Polski Podziemnej w latach 1939–1945* [w:] *Między polityką a historią*, red. M. Nadolski, Warszawa.

- Góra W. (red.), 1958, *Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942–1945*, Warszawa.
- Idea Polski, „Zryw”, 18 III 1943, nr 18.
- Ideologiczne podstawy naszego ruchu, „Orka”, IX 1943, nr 9.
- Jan z Chociebuża (Piasecki B.), *Humań czy Hadziacz*, „Biuletyn Słowiański”, 30 VI 1943, nr 5.
- Mańkowski Z., Nowak J. (red.), 1966, *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. 4, Warszawa.
- Nasz rodowód, „Raclawice”, 1 II 1944, nr 1.
- Nasze cele wojenne, „Szaniec”, 29 II 1943, nr 49.
- O czym się myśleć nie chce a musi, „Sprawy Ukraińsko-Polskie”, 30 VI 1944, nr 6.
- O jaką Polskę walczymy, „Kosynier”, 15 IV 1944, nr 2.
- O ugodę polsko-ukraińską, „Nowe Drogi”, 7 II 1942, nr 3.
- Odezwa Krajowej Reprezentacji Politycznej do Narodu Ukraińskiego, „Rzeczpospolita”, 9 VIII 1943, nr 14.
- Przybysz K., 2001, *Mniejszości narodowe w programach partii i organizacji politycznych okresu II wojny światowej* [w:] *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji*, red. W. Paruch, J. Jachymek, Lublin.
- Przybysz K. (red.), 1987, *Programy polskich partii politycznych i ugrupowań partyjnych lat wojny i okupacji hitlerowskiej*, Warszawa.
- Przybysz K. (red.), 1992, *Wizje Polski. Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944*, Warszawa.
- Przyszła Polska Ludowa, „Chłopski Bój”, 15 VIII 1941, nr 24.
- Rznąć Lachów. Cywilizacyjna idea ukraińska, „Zryw”, 25 IX 1943, nr 27.
- Sprawy ukraińskie, „Zryw”, 10 V 1943, nr 21.
- Stanowisko ruchu ludowego w sprawie mniejszości ukraińskiej, „Przez Walkę do Zwycięstwa”, 20 IV 1943, nr 9.
- Torzecki R., 1992, *Polska myśl polityczna wobec kwestii ukraińskiej czasie II wojny światowej (Kraj i Emigracja)* [w:] *Polska, Polacy, mniejszości narodowe*, red. E. Łuczyk-Grzeškowiak, Warszawa.
- Torzecki R., 1993, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Ukraińcy na wysługach Niemców, „Walka”, 26 VII 1940, nr 16.
- Wojtas A., 1976, *Kryzys programu i polityki „Rocha”. Powstanie SL „Wola Ludu” 1943–1944*, Warszawa.
- Wołyń nas zjednoczył, „Naród”, XI 1943.
- Z cyklu droga do wielkości, „Polityka”, XII 1942, nr 1.
- Żarnowski J., 1973, *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa.